

برگی از تاریخ

در آینه اسناد

هیئت اصلاح طلبان بوشهر

علی ططری

کارشناس اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی

درآمد:

مرکز اسناد کتابخانه مجلس شورای اسلامی با دارا بودن مجموعه‌ای غنی و کم‌نظیر از اسناد دوران مشروطیت و مجلس شورای ملی با موضوعاتی چون مکاتبات دولتی، قوانین موضوعه، انتخابات مجلس شورای ملی و عرایض عمومی، از مهمترین مراکز اسناد موجود در کشور به حساب می‌آید. لذا نگارنده در آستانه یکصدمین سال جنبش مشروطیت، طی سلسله مقالاتی با بهره‌گیری از این مجموعه ارزشمند در صدد معرفی آن به خوانندگان و محققان برآمده است. انتقادات و پیشنهادات قطعاً در این مسیر رهگشا خواهد بود.

مقدمه:

تاریخ معاصر ایران به خصوص در عرصه سیاست بین‌الملل و تحولاتی که در نتیجه روابط خاص خارجی این دوره در داخل کشور ایجاد شد، از اهمیت بسیار بالایی برخوردار است. گرچه ارتباطات و برخوردهای خارجی ایران از قرن‌ها پیش - حتی دوران باستان - به گونه‌های مختلف صورت پذیرفته بود، اما در دوره معاصر (به خصوص پیش از مشروطیت) ایران هنوز از نظر سیاسی، اقتصادی و اجتماعی آمادگی ورود به صحنه سیاست جدید بین‌المللی را نداشت. به بیان دیگر می‌توان گفت پس از حمله مغول - به جز تأثیرات مثبت غیرقابل انکار آن - و سقوط سلسله صفویه و بروز هرج و مرج و نابسامانی‌های سیاسی و اجتماعی ناشی از آن، کشور در ورطه سکون و بی‌ثباتی قرار گرفت. از سویی، ایجاد و رشد شیوه‌های مختلف سرمایه‌داری در اروپا و در نتیجه ظهور استعمار در اشکال گوناگون و تضاد آنها با یکدیگر، هم‌زمان با ضعف نهادهای آسیب دیده سیاسی، اقتصادی جامعه ایران، کشور را در شبکه‌ای ناپهنجار از روابط قرار داد. محاصره همه جانبه ایران توسط انگلستان و

انقلابیان مشروطه‌طلب نیز تأثیر خود را بر بوشهر به جای گذاشته بدین صورت که این شهر به عنوان سنگری، مدافعان آزادی را در آغوش گرفت و به تدریج «مبارزات قهرآمیز سنتی در سراسر منطقه شکل گرفت.»^۱

استعمار با شیوه‌های خاص و متفاوت در سراسر ایران نفوذ یافت و زیان‌ها و مضراتش در جنبه‌های سیاسی، اقتصادی و ... بروز کرد. بدین ترتیب، مردم مناطق مختلف کشور از جمله در جنوب واکنش‌های متفاوتی در برابر سلطه‌گری‌های استعمار از خود نشان دادند که از شناخت و آگاهی آنها از روش و نحوه عملکرد سلطه‌جویانه استعمار به ویژه انگلیس نشأت می‌گرفت و گاهی به صورت مبارزات مسلحانه چون قیام مردم تنگستان و یا کمی پس از آن و با توجه به اقتضای زمان، در غالب تشکیل انجمن‌ها یا هیأت‌های اصلاح طلبی بروز می‌یافت. «هیأت اصلاح طلبان بوشهر» که از اقشار گمنام اما آگاه به مسایل سیاسی روز تشکیل شده بود، از نمونه‌های همین برخوردار می‌باشد که متأسفانه با وجود اهمیت بسیارش در جهت شناخت تاریخ معاصر ایران (به ویژه در جنوب) تاکنون مستور مانده است. لذا نگارنده با دستیابی به سندی در همین زمینه سعی خود را در جهت معرفی و شناسایی این هیأت مبذول داشته است.

معرفی سند:

سندی که در این مقاله مورد بررسی قرار گرفته

روسیه تزاری و تسلط استعماری آنها علاوه بر تاراج منابع اقتصادی و دست یازیدن بر نهادهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، عقیدتی و اقتصادی، تهاجم نظامی را نیز در پی داشت. به گونه‌ای که مرزهای ناآرام ایران در نتیجه بی‌نظمی‌ها و نابسامانی‌های حکومت‌های مستعجل ملوک الطوائفی پس از صفویه، عرصه تجاوزات و سلطه‌طلبی‌های این دو دولت استعمارگر شده بود.

«از دست رفتن ایالات ایران، دادن امتیاز به خارجی‌ها و دریافت قرض»، ظلم و تعدی «شاهزادگان و حکام»، «نحوه قضاوت و اجرای عدالت»، فساد دیوانسالاری و نابرابری‌های اجتماعی از مهم‌ترین عواملی بودند که منجر به نارضایتی عمومی مردم ایران و در نهایت انقلاب مشروطیت گردید. نهضت مشروطه‌خواهی در این دوره به صورتی همه‌گیر سراسر کشور از جمله جنوب را در بر گرفت.

مردم جنوب ایران به ویژه بوشهری‌ها به دلیل شرایط مناسب جغرافیایی و قرار گرفتن در «مرزهای دریایی و نیز نزدیکی به عتبات»، «رفت و آمد شخصیت‌های دینی و سیاسی از جمله سید جمال‌الدین اسدآبادی»، «بالا بودن سطح تحصیلات»، «رودررویی با استعمار انگلیس به دلیل حضور آن تقریباً در تمام منطقه خلیج فارس» و برخورد مستقیم با فعالیت‌های اقتصادی آن و ... به مسایل سیاسی ایران و جهان آگاهی پیدا کرده بودند.^۲ به همین جهت با دیگر هموطنان خود در روند جریان آزادی‌خواهی و مشروطه‌طلبی همگام و همراه شدند.

اندک زمانی پس از امضای فرمان مشروطه، یعنی دوره استبداد صغیر، بوشهر نیز یکی از کانون‌های مهم مقاومت ضد استبداد به شمار آمد و دیری نپایید که سراسر منطقه تحت کنترل مشروطه‌خواهان قرار گرفت (۱۳۲۷ هـ. ق.). فتح تهران توسط

سند شماره یک

اداره تلگرافی دولت علیه ایران
 - نمره کتاب ۱۹۳ - از بوشهر به
 تهران - نمره قبض ۷۵۳۶ -
 نمره تلگراف ۶ - ۲ جدی ۱۳۰۱
 توسط آقای کازرونی، مجلس
 مقدس شوری، کپیه وزارت مالیه،
 کپیه دکتر میلسپو رئیس کل
 مالیه، کپیه شاهزاده سلیمان
 میرزا، کپیه شفق سرخ
 چون اصلاحات مملکت

است، اولاً نمونه‌ای بارز از واکنش گروهی از مردم بوشهر در برابر مشکلات مالی می‌باشد که نتیجه توسعه‌طلبی استعمارگران است. دوماً این سند در حقیقت تلگراف پیشنهادی با مضمون اقتصادی و سیاسی می‌باشد که در تاریخ ۲/دی ماه ۱۳۰۱ از سوی هیات اصلاح طلبان بوشهر برای «آقای کازرونی» نماینده وقت مردم بوشهر در مجلس شورای ملی ارسال شده است. رونوشتی از اصل سند نیز برای وزارت مالیه، دکتر میلسپو، سلیمان میرزا اسکندری و همچنین روزنامه شفق سرخ^۲ به پایتخت ارسال گردیده است. هیات مزبور طی این نامه با اشاره به فعالیت‌های اصلاحی دولت وقت (به ریاست احمد قوام) به ویژه در زمینه امور مالی و اقتصادی^۳ و نیز استخدام و اعزام مأمورین مالی امریکایی به بوشهر و مخارج زیادی که از این طریق بر دولت تحمیل می‌شود (حقوق هر مأمور امریکایی ماهیانه ۱۲۰۰ تومان)، آمادگی خود را مبنی بر در اختیار گرفتن «اداره» امور مالیاتی بوشهر (به طور «مستقیم» یا «غیر مستقیم») اعلام می‌دارد. سپس با پیشنهاد بهره‌گیری از نیروی «لایق» و کاردان بومی که «مجمع قوانین اداری» را رعایت می‌کند و در مقابل دولت متعهد است، متذکر می‌شود که با این روش و در نظر گرفتن ماهیانه ۳۰۰ تومان حقوق برای مأمورین داخلی دولت، مبلغ قابل توجهی را صرفه‌جویی خواهد کرد. سرانجام نظر دولت را نسبت به طرح پیشنهادی خود جویا می‌شوند و در پایان نام تعداد یا تمامی (؟) اعضای هیات مبنی بر تایید تلگراف قید شده است.

متن تلگراف از چند جهت قابل بررسی است:

الف - با توجه به تحقیقات نگارنده در شناخت شخصیت اعضای هیات (امضاکنندگان نامه) نمی‌توان به طور قطع و یقین بیان کرد که تمامی آنها از اصناف بازاری بوشهر بوده‌اند، اما شاید از ظاهر اسامی بعضی از ایشان، همچون غلام بزاز و عبدالحسین خراز، بتوان گفت که تعدادی از آنها جزء اقشار بازاری بوده‌اند. بنابراین دور از ذهن نیست که تغییر شرایط مالی و وضع مالیات‌های جدید از جمله «مالیات بر فروش» توسط میلسپو، آنان را به چاره‌اندیشی و ارایه چنین پیشنهادی واداشته است. زیرا پیش از این، «کسبه و صنعتگران» مالیات خود را از طریق اتحادیه‌ها پرداخت می‌کردند^۴، که در این صورت بازاریان بوشهری از نظر مالی متضرر می‌شدند.

ب - از سوی دیگر، این امر را می‌توان به روحیه خودباوری نیروی کارآمد داخلی نسبت داد. چه بسا یکی از مهم‌ترین جنبه‌های بروز نهضت مشروطیت در ایران، ارتقای سطح فکری و در نتیجه ایجاد حس اعتماد به خویشتن و درک توانایی‌های بالقوه نزد ایرانیان بوده است. بدین ترتیب جای تردید نیست که این واکنش هیات اصلاح طلبان، ریشه در حس خودباوری و اعتماد به نیروی کارآمد ایرانی داشته باشد. نیرویی که حالا قدرت درک قوانین اداری و بهره‌گیری از آن را دارد.

ج - قابل توجه این که نباید پنداشت این حرکت اصلاح طلبان بوشهر به تحریک انگلیسی‌ها و در نتیجه به خطر افتادن منافع ایشان در جنوب توسط عملکرد مستشاران امریکایی انجام گرفته است، زیرا از یک سو این تحلیل از نظر علمی (حداقل از دیدگاه نگارنده) معتبر نیست و از سوی دیگر در صورت پذیرش چنین اندیشه‌ای، حرکت‌های خودجوش مردمی را به لحاظ اجتماعی و اخلاقی نادیده گرفته‌ایم و کمترین بهایی برای جامعه تحت سلطه آن دوره از تاریخ کشورمان قائل نشده‌ایم.

عموماً و مالیه خصوصاً اولین وجه همت دولت است و از این نقطه نظر دولت متحمل مخارج زیادی برای جلب مستشاران امریکایی گردید، ما امضاء کنندگان ذیل حاضریم ادارات مالیه مستقیم و غیر مستقیم بوشهر [را]، که فعلاً ماهی یکهزار [و] دویست تومان اداره می‌شود با ماهی سیصد تومان با اشخاص لایق با رعایت مجمع قوانین اداری با دادن تعهد به دولت اداره نماییم. چنانچه دولت حاضر [به] اصلاحات است، عطف نظری به پیشنهاد فوق نماید. از طرف هیئت اصلاح طلبان: عبدالرسول چوک، عبدالحسین خراز، احمد کازرونی، سید محمدحسین سقا، سید علوی، غلام برزاجانی، حاجی درویش و میرزا محمد ابوالقاسم مسلم، علی یحیی، زبیر حسین دشتی باشی بزاز، سید محمد طباطبائی و میرزا عوض دشتی.

سند شماره ۲

اداره تلگرافی دولت علیه ایران
 ایران: نمره کتاب ۱۳، از بوشهر
 به تهران: نمره قبض ۷۸۶۷،
 نمره تلگراف ۵۵:۵۵، ۱۵ جدی ۱۳۰۱.
 توسط حضرت آقای کازرونی
 نماینده محترم مقام منبع
 مجلس شورای ملی. شیدالله
 ارکانه کپیه هیئت معظم دولت.
 دامت عظمها، کپیه وزارت جلیله
 مالیه. دامت شوکتهم.
 پس از سال‌ها بی‌ترتیبی
 ادارات، که اصل «یفعول ما یشاء»

[در] ادوار سابقه اداره می‌شد، فعلاً چندیست با رعایت اطاعت از مرکز [ناخوانا]
 اوامر و تعلیمات دولت جریان اداری دارد. هریک از مأمورین در حدود وظایف

۳
 تاریخ: ۱۳۰۱

شماره ۱۱		اداره لشکرکشی دولت علیه ایران	
شماره ثبت	شماره ثبت	شماره ثبت	شماره ثبت
۱۳۳۱	۱۳۳۱	۱۳۳۱	۱۳۳۱

۱۳۳۱/۱۰/۲۳
 عرایض
 ۳۳۱۱
 مقام منیع مجلس مقدس شورای ملی - شیدالله ارکانه

خود نظریات مرکز را محترم دانسته با اهالی حسن سلوک دارند. از قراری که در شهر شنیده می شود، بعضی به عنوان اصلاح طلب پیشنهاداتی نموده، ضرر مالی دولت که متعلق منافع معنوی مملکت می باشد در نظر گرفته یا از نقطه نظر جهالت و یا از جهت اغراض که آلت دست دیگران می شوند چون استفاده های نامشروع نمی توانند بکنند، تصور نفع دولت تقلیل مخارج

مقام منیع مجلس مقدس شورای ملی - شیدالله ارکانه
 تلگرافی از هیئت اصلاح طلبان بوشهر، دائر بر این که ادارات مالیات مستقیم و غیرمستقیم آن حدود را که معمولاً از قرار ماهی هزار تومان اداره می شود، ایشان با رعایت تمام قوانین اداری از قرار ماهی سیصد تومان حاضرند اداره کنند، رسیده لفاً تقدیم شده است. آنچه مسلم است و بنده تصدیق دارم، این بابت که ادارات طویل و عریض که به اسم مالیه برقرار است، علاوه بر این که از حد لزوم بیرون است، اعضای زائیده ادارات هم بیشتر مالیات را اختلاس می کنند و به هر حال تجدیدنظر و صدور جواب مشوقانه ای به این هیئت خوب است. زیاده عرضی ندارم.
 م.ع. کازرونی

سند شماره ۴

۳۳۱۱/۱۰/۲۳
 عرایض
 ۳۳۱۱
 مقام منیع مجلس مقدس شورای ملی - شیدالله ارکانه
 عرایض
 ۳۳۱۱/۱۰/۲۳
 عرایض
 ۳۳۱۱
 مقام منیع مجلس مقدس شورای ملی - شیدالله ارکانه

اداره مالیه با تغییراتی خاطر نشان مینمایند در صورتی که غافل از این نکته می شود که هر قدر دولت بخواهد ادارات مرتب تر و افراد آن صحیح العمل تر هستند، ناگزیر است اشخاص لایق با حقوق کافی معین نماید. چنانچه اگر همین منظور دولت نبود، رئیس کل مالیه را شورای ملی بر حسب تقاضای دولت از آمریکا استخدام نمی نمود. چون دعاگویان علاقه مند به ادارات قانونی مرتب با مأمورین وظیفه شناس لایق میباشیم، خود را مجبور از این تذکره دانسته خاطر اولیای دولت و امنای ملت را مطلع داریم که توجهی به مطالب بی اساس نفرموده و عشق هائی که ممد از رنگ است، قابل قبول ندانند. اداره مالیه هم بدون این که نظری به اشخاص باشد - شهدالله - مرتب و در کمال انتظام و قسمتی را که باید اهالی مصدق باشند رضایت داریم که به کسی تعدی نشده، مقامات آن در انتظار محفوظ است. بیش از این هم تصور نمی رود حق دخالت برای اهالی در نظر باشد، به مفاد «الحاضر پیری ما لا یری الغائب». تصدیع داده شد، الا حقر علی دشتی امام جمعه العصفور

سند شماره ۳

عرایض،
 ۱۳۳۱/۱۰/۲۳
 نمره ۳۳۱۱
 عرایض،
 ۱۳۳۱/۱۰/۲۳
 نمره ۳۳۱۱
 مقام منیع مجلس مقدس شورای ملی - شیدالله ارکانه

عرایض، ۱۳۳۱/۱۰/۲۳، نمره ۳۳۱۲.
 مقام منیع ریاست جلیله مجلس مقدس شورای ملی شیدالله ارکانه
 تلگرافی از جناب آقای شیخ علی مجتهد دشتی امام جمعه و جماعت بوشهر، برخلاف اظهارات هیئت اصلاح طلبان بوشهر، راجع به ادارات مالیات مستقیم و غیرمستقیم رسیده لفاً تقدیم شده است.
 م.ع. کازرونی

ریاست محترم مجلس شورای ملی

در جواب مرقومه نمره (۱۵۳۷۷) ۲۳ جدی و نمره (۱۵۶۲۷) اول دلو راجع به پیشنهاد هیئت اصلاح طلبان بوشهر که تقاضا نموده‌اند دواير مالیات مستقیم و غیر مستقیم آنجا را با بودجه کمتر از بودجه فعلی اداره نمایند، محترماً اشعار می‌دارند که وزارت مالیه از قبول تقاضای آنها به دو دلیل ذیل معذور است:

اولاً این که، مطلق عایدات باید به وسیله مامورین دولت به حیثه وصول در آید.

ثانیاً مسئله تجدید تشکیلات مالیه در مملکت فعلاً تحت نظر و پس از تکمیل مطالعات یقین است نتیجه آن دایر به تقلیل کلی مخارج دولت و تأثیرات مهم در پیشرفت امور خواهد بود، به قسمی که خوشوقتی و رضایت اشخاص طرفدار اصلاحات اداری مالیه دولت و هیئت اصلاح طلبان فوق‌الذکر فراهم خواهد آمد.

به امضاء و مهر

[علیرضا بهاءالملک]

وزیر مالیه

۱. احتمالاً «این بابت» صحیح است.

پی نوشت‌ها:

۱. محمداسماعیل رضوانی، انقلاب مشروطیت ایران، ج دوم، (تهران: ابن سینا، ۱۳۵۲)، صص ۵۰۶-۴.
۲. ناصر تکمیل همایون، «تبیین تاریخی قیام مردم تنگستان»، مجله ایران سال، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال ۱۳۷۴، شماره ۱، ص ۷۵۴.
۳. مهدی ملک‌زاده، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، ج ۵، ج ۴، (تهران: علمی، ۱۳۷۳)، صص ۱۱۳۶ و ۱۱۳۷.
۴. تکمیل همایون، پیشین، ص ۲۵۴.
۵. آرتور سی. میلیسبو با درجه دکتری در اقتصاد و رییس هیات مستشاران امریکایی بود که پس از ورود به ایران (آذر ماه ۱۳۰۱) تحت عنوان رییس کل مالیه ایران مشغول به انجام وظیفه گردید. از اقدامات مهم او در اولین دوره اقامتش در کشور عبارتند از: وضع مالیات‌های جدید از جمله «مالیات بر صدور و اجرائی اسناد تجاری» و «مالیات بر فروش»، «الغای معافیت‌های مالیاتی که سابقه‌های هفتاد ساله» داشته اعلام اسامی بدهکاران «کلان مالیاتی» که شیخ خزعل یکی از آنها بود، «از طریق نظارت و حسابرسی» تا حدودی «اختلاس را در دستگاه دولتی از بین برد»، «آموزش گروهی ارزیاب و ماموران جمع‌آوری مالیات» که پس از عزیمت میلیسبو از ایران، «هسته حرفه‌ای وزارت مالیه را تشکیل دادند.» او در ایران با مشکلات زیادی برخورد تا آنجا که «قرارداد پنج ساله‌اش را تجدید نکرد.» (سیروس غنی، ایران، برآمدن رضاخان بر افتادن قاجار و نقش انگلیسی‌ها، ترجمه حسن کامشاد، ج دوم، (تهران: نیلوفر، ۱۳۷۸)، صص ۲۹۸، ۲۹۶ و همچنین ر. ک. به: عبدالحسین نوائی، ایران و جهان، ج ۲، (تهران: هما، ۱۳۷۵)، صص ۶۲۵، ۶۲۶، ۷۳۳ و ۷۴۴).
۶. سلیمان میرزا اسکندری رهبر جناح سوسیالیست‌های مجلس چهارم که «در آغاز بهمن ۱۳۰۱ دولت قوام را به بهانه سوء استفاده از تبر پست استیضاح کرد و دولت قوام در پنجم بهمن ماه کنار رفت.» (ابراهیم صفایی، نامه‌های تاریخی، ج اول، (تهران: سخن، ۱۳۴۸)، ص ۱۶۲).
۷. روزنامه شفق سرخ در تهران و به مدیریت علی دشتی در سال ۱۳۰۰ش تأسیس شد. مقاله‌های این روزنامه در نشر افکار انقلابی و «تهییج روحیه» جامعه ایران تأثیر بسیار داشت. «شفق سرخ از جمله روزنامه‌هایی بود که در تغییر افکار مردم موثر بود و قلم جذاب و نیشدار دشتی در مخالفت با دولت‌های وقت... و مقالات تند و نافذ سبب شد که چند بار از جمله در سال ۱۳۰۱ش. در زمان کابینه قوام توقیف و مجدداً منتشر گردد.» (محمد صدر هاشمی، تاریخ جراید و مجلات ایران، ج ۲، ج دوم، (تهران: کمال، ۱۳۶۳)، صص ۷۵ و ۷۶).
۸. اوضاع اقتصادی ایران در دوره قاجاریه به ویژه در اواخر این دوره بسیار وخیم بود. آن گونه که پس از گذشت حدود ۱۶ سال از استقرار مشروطیت. که جنبه اقتصادی آن پیش از هر چیز مورد نظر طبقه پایین جامعه بود. هنوز در زمینه رفع مشکلات مالی و اقتصادی کشور اقدام خاصی صورت نگرفته بود. از طرفی انگلستان نیز اولاً به دلیل آشفتگی اوضاع سیاسی به ویژه از زمان خلع محمدعلی شاه (حکومت نایب‌السلطنه‌ها و جلوس احمد شاه) به خاطر عدم وجود یک دولت قوی، فعالیت‌های توسعه‌طلبانه خود را تشدید نمود. آن گونه که از اجرای تعهدات اقتصادی خود در قبال ایران از جمله پرداخت سهم استخراج نفت شانه خالی کرد. دوماً تغییر اوضاع سیاسی روسیه پس از انقلاب ۱۹۱۷ و بی‌میلی اولیه حکومت جدید (اتحاد شوروی) مبنی بر تعقیب و اجرای برنامه‌های سلطه‌جویانه در ایران، در نحوه سیاست‌گذاری انگلیس تأثیر گذار بود. بدین صورت که بریتانیا با مشاهده ضعف عملکرد رقیب سابق خود در ایران، دیگر نیازی به صرف هزینه به منظور جلوگیری از اقدامات روسیه نداشت. و ظاهراً انگلیس یکه‌تاز عرصه سیاست استعماری در ایران شده بود. سرانجام دولت قوام و مجلس چهارم در صدد جبران و رفع آشفتگی اوضاع اقتصادی و مالی کشور برآمدند. لذا بهترین روش را استفاده از نیروی سومی دانستند که نسبت به دو استعمارگر انگلیس و روسیه از منافع چشمگیری در ایران برخوردار نباشد. همچنین با اعطای امتیازات سیاسی و اقتصادی بتوان آن کشور را در جهت برطرف نمودن مشکلات و مصائب حاد اقتصادی ترغیب نمود. این نیروی سوم امریکا بود. (غنی، پیشین، صص ۲۵۵، ۲۵۳ و همچنین ر. ک. به: نوائی، پیشین، صص ۶۲۵، ۶۲۶ و ۶۳۸ و عبدالله مستوفی، شرح زندگانی من، ج ۳، سوم (تهران: زوار، ۱۳۷۱)، صص ۵۲۸ و ۵۲۷).
۹. غنی، پیشین، ص ۲۹۷.
۱۰. پیتز آوری، تاریخ معاصر ایران، ترجمه محمد رفیعی مهرآبادی، ج ۱، ج دوم، (تهران: عطائی، ۱۳۶۹)، ص ۵۰۱.